

φείσα πνευματική δραστηριότητα, ή όποια άναπτύχθηκε στήν κοιλάδα τῶν Χαλάντρων, ἀρχικά στὸν Ἀγ. Δημήτριο καὶ ἐν συνεχείᾳ στὸν «Ἀγ. Ἀρτέμιο», στὸ σχολεῖο δηλαδή τῆς «Ναξίας».

Ἐπίλογος – Συμπεράσματα

Στηρίξαμε τὴν ἄποψή μας, ὅτι τὸ σχολεῖο τοῦ 1775, τὸ σχολεῖο δηλαδή τὸ ὅποιο ἴδρυσαν οἱ Ν. Μαυρογένης, Μητροπολίτης Ἀνθίμος καὶ Μᾶρκος Πολίτης, στεγάσθηκε ἀρχικά στήν Ἰ. Μονή τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ ἐν συνεχείᾳ στὸν Ἀγ. Ἀρτέμιο, πάνω σὲ τέσσερα βάθρα θεμελιωμένα σὲ διασταυρωμένα ἱστορικά καὶ πραγματολογικά στοιχεῖα.

• Πρῶτο βάθρο ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση, ὅτι ἡ σχολή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Γρόττας δέν ἐμφανίζει κανένα κοινό σημεῖο, κανένα σημεῖο τομῆς καὶ ὡς πρός τὴ διαδικασία ἴδρυσεώς τῆς καὶ ὡς πρός τὴ λειτουργία τῆς, μέ τὴ σχολή τοῦ 1775. Ἀντιθέτως παρατηρήσαμε, ὅτι ἐνδεχομένη ταύτιση τῶν δύο σχολείων γεννᾷ πλῆθος ἀπορίες.

• Δεύτερο βάθρο εἶναι, πιστεύοντες ἀναντίρρητα, ἡ κτιτορική ἐπιγραφή στὸ ὑπέρθυρο τοῦ Ἰ. Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, ἡ ὅποια σχετίζεται ἀπολύτως μέ ἀνάλογες ἐπιγραφές τῶν σχολείων τῆς Κέας καὶ τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ Μυκόνου, στῶν ὅποίων τὴν ἴδρυση εἶχε ἐπίσης ἐνεργό συμμετοχή ὁ Ν. Μαυρογένης, καθώς ἐπίσης καὶ μέ τὸ κείμενο τοῦ καταστίχου τοῦ 1775.

• Τρίτο βάθρο ἀποτελεῖ ἡ, ἀπόλυτη θά λέγαμε, συμβατότητα τῶν διαφόρων πληροφοριῶν καὶ παρατηρήσεων, δλων ὅσων μπορέσαμε νά συλλέξομε, ὅπως καὶ τοῦ συνολικοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου τῆς ἐποχῆς (μικρό μόνο μέρος τῶν ὅποίων ἔκθέσαμε στὸ παρόν), πρός τὰ κτηριολογικά καὶ γεωγραφικά δεδομένα, τόσο τοῦ συγκροτήματος τοῦ μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, δσο καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου.

• Ως τέταρτο, τέλος, βάθρο τοποθετήσαμε τὴν ἐμφανή ἀδυναμία τὴν ὅποια παρουσιάζουν καὶ οἱ πηγές καὶ τὰ πραγματολογικά χαρακτηριστικά, ἀλλά καὶ δλοι οἱ σχετικοὶ παράγοντες, ὡς πρός τὸ νά ἐρμηνεύσουν τὴν ἀνέγερση τοῦ Ἰ. Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, τοῦ κατά πολὺ μεγαλυτέρου ἀπό κάθε ἄλλον ναού τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνεγέρσεώς του στή Νάξο, ἀπό καθαρά Ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, γιά τὸν τόπο στὸν ὅποιον ἔγινε, τὴν ἐποχὴ τὴν ὅποιαν ἔγινε, ἀλλά καὶ τὸν λόγο γιά τὸν ὅποιον ἔγινε ἀπό ἐκείνους τούς πολύ σημαντικούς παράγοντες τούς ὅποιους ἀναφέραμε.

Στά — ἐρειπωμένα σήμερα πιά — κελιά τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὰ Χάλαντρα, κάποιοι καλόγεροι, διαφεύγοντες τὴν μανία τῶν κατακτητῶν, «κατηραμένοι» ἀπό τοὺς Λατίνους καὶ «δεδιωγμένοι ἐνεκεν δικαιοσύνης» ἀπό τοὺς ἀδελφούς τους, ἔθεσαν τίς βάσεις γιά τὴν ἀσκηση μιᾶς παιδείας Ὁρθόδοξης καὶ Ἑλληνικῆς γιά τὰ ναξιωτόπουλα (καὶ δχι μόνο) τῆς δχι καὶ πολὺ μακρυνῆς ἐκείνης ἐποχῆς. Ἀνάμεσα στοὺς κολλυβᾶδες Νήφωνα, Γρηγόριο, Ἀρσένιο καὶ Ἀγιο Νικόδημο, ὁ Χρύσανθος ὁ Αἰτωλός, ὁ Σχολάρχης τῆς

Πατριαρχικής Ἀκαδημίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπακούοντας στήν προτροπή τοῦ ἀδελφοῦ του, Ἐθναποστόλου, Ἐθνομάρτυρα, Ἅγιου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ἀπό δάσκαλος τῶν ἀρχοντόπουλων κατέστη δ «ταπεινός διδάσκαλος τῇ Ναζίας» διδάσκοντας «τὸν κοινὸν λαόν» δ ὅποιος ζοῦσε μέ «πολλὴν ἀπαιδευσίαν καὶ βαρβαρότητα». ¹²⁵

Καὶ σήμερα οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν μας, ταγμένοι ἀπό κάποιους ἀόρατους μηχανισμούς ἀλλά καὶ δική τους εὐθύνη νά λειτουργοῦν ὡς παραγωγοί δχι πνευματικῶν ἔργων ἀλλά θερινῶν ἡδονιστικῶν παραισθήσεων, βιώνουν ἀνάλογες συνθῆκες. Σέ καμιά περίπτωση δέν εἶμαι ἀπαισιόδοξος· πιστεύω ἀκράδαντα δτι κανένας σχεδιασμός, ἔστω καὶ ἐπιδέξια συσκευασμένος σέ θελκτικά πακέτα στήριξης, δέν πρόκειται νά ξεθεμελιώσει τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ ἀπό τό Λαό τοῦ Θεοῦ διότι: Οἱ θεμέλιοι Αὐτοῦ ἐν τοῖς ὅρεσι τοῖς ἄγιοις.¹²⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αὐγουστίνου Καντιώτη. Κοσμᾶς δ Αἰτωλός. Ἀθῆναι 1994, "Εκδοσις Ζ", σ. 285-286 σημ. (89).

2. Ἡ ἕρευνα θεμελιώνεται στήν προσπάθεια νά συσχετισθοῦν συγκεκριμένα κτηριακά συγκροτήματα μέ δημοσιευμένα ἔγγραφα σ' ἔνα δεδομένο ιστορικό πλαίσιο.

3. Παντελή Κοντογιάννη. Οἱ Ἑλληνες κατά τὸν πρῶτον ἐπί Αἰκατερίνης Β' Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (1768-1774), ἐν Ἀθήναις τύποις Σακελλαρίου 1903 καὶ ἀναστατική ὑπό Διονυσίου Νότη Καραβία - Ἀθήνα MCMLXXXIX (1989). Τάσου Γριτσοπούλου, «Τά Ὁρλωφικά». Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τά ἐπακόλουθα αὐτῆς, ἐν Ἀθήναις 1967. Βασ. Σφυρόερα. Οἱ Ἑλληνες ἐπί Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1975. Τοῦ ίδιου, Ἐποικισμοὶ Πελοποννησίων στὶς Κυκλαδες, περ. «Κυκλαδικά Θέματα» ἀρ. 34, σ. 145. Περὶ τοῦ Δασκαλογιάννη βλέπε Στεργίου Γ. Σπανάκη. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1770 καὶ ὁ Δασκαλογιάννης. Ἡράκλειο Κρήτης 1971.

4. Κωνσταντίνου Παπουλίδη, Τό κίνημα τῶν Κολλυβάδων, Ἐκκλησιαστικαὶ ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκανονικού Κονταετηρίδος (7), ἐν Ἀθήναις 1991, ἐκδοσις Β', ὅπου καὶ σχετική βιβλιογραφία.

5. Δημητρίου Πασχάλη. Αἱ Κυκλαδες ὑπό τοὺς Ρώσσους (1770-1774) μετ' ἀνεκδότων ἔγγραφων. Ἐπ. Ἐτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Α' 1961, ἐν Ἀθήναις τύποις Γ. Δ. Κυπραίου 1961, σ. 234-292.

6. Πρόκειται πιθανότατα γιά τὸν ἰδρυτή τῆς Ι. Μ. Εὐαγγελιστρίας στή Σκιάθο.

7. Εὐθυμίου Ιερομονάχου. Ὁ πρωτότυπος βίος τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, ἐπιμέλεια μοναχοῦ Νικοδήμου (Μπιλάλη), ἐκδοση τετάρτη, Ἀθῆναι 1985, σ. 8.

8. Ἐμμανουήλ Καρπαθίου, Ἡ Λατινική προπαγάνδα καὶ αἱ Κυκλαδες κατά τὸν ΙΗ' αἰώνα - ἐκθέσεις πρός τὸ Συνέδριο τῆς Προπαγάνδας τῆς Πίστεως, ἐκδίδεται ὑπὸ Παύλου Στ. Ράμφου, ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 68.

9. Γράφει συγκεκριμένα δ Εὐθύμιος, «... ἐπῆ, εν εἰς τὴν πατρίδα του, καὶ ἐκεῖ τὸν ἐπῆρεν δ Παροναζίας συνοδείαν του. Καὶ ἐκεῖ ὅντας ἀνταμώθη μέ πατέρες Ἀγιορείτες, μέ τοὺς ιερομονάχους, ἀέγω, Γρηγόριον καὶ Νήφωνα καὶ μέ τὸν γερο-Ἀρσένιον, ...». Βλέπε, Εὐθυμίου κ.λπ., σ. 7, 8.

10. Θεοκλήτου Διονυσιάτου-Ιερομονάχου, "Αγιος Νικόδημος δ' Αγιορείτης - δ' βίος καὶ τὰ ἔργα του 1749-1809, ἐκδόσεις «ΑΣΤΕΡΟΣ», Γ' ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1990, σ. 53-54.
11. Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου, Ἡ Λατινική προπαγάνδα κ.λ.π., δ. π. σ. 68.
12. Σφυρόερα Βασιλείου, Χρύσανθος δ' Αίτωλός, Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τ. 6 1956 - Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Στίς σ. 132, 133, δημοσιεύεται σημείωμα τοῦ Μητροπολίτου Παροναξίας Νεοφύτου Λαζαρίδη (1780-1811), εἰς τὸ δόποιο ὑπάρχει ἡ συγκεκριμένη πληροφορία. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἡμερομηνίας ἀναχωρήσεως τοῦ Χρυσάνθου ἀπό τὴν Κ/πολη, βλέπε καὶ Ἰωάννου Τουμπακάρη, Νικόδημος δ' Αγιορείτης καὶ Χρύσανθος δ' Αίτωλός, Ἐπ. Ἐτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. ΙΣΤ' καὶ ἀνάτυπο, σ. 224-225.
13. Βασιλείου Σφυρόερα, Χρύσανθος δ' Αίτωλός κ.λ.π., σ. 133.
14. Βασιλείου Σφυρόερα, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Σεργίου Μακραίου πρὸς Χρύσανθον τὸν Αίτωλόν, Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τ. 8/9 (1958/9) - Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἀνάτυπον, Ἀθῆναι 1962, σ. 193. Είναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι δὲ Χρύσανθος προτιμᾶ τῇ Νάξῳ, ἐνδικάστηκε μποροῦσε νά διδάξει στὸ «παιδευτήριο τοῦ Ἀρχιπελάγους», τῇ Σχολῇ δηλαδή τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Σίφνου, ἀφοῦ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐποχή οἱ σημαίνοντες παράγοντες τῆς Σχολῆς ζητοῦν ἀπό τὸ Ν. Μαυρογένη στὴ Νάξῳ ὅπου συναντῶνται (μεταξύ αὐτῶν καὶ διάσιφου Μελέτιος) νά τούς λύσει τὸ πρόβλημα τῆς ἔξευρέσεως διδασκάλου. Βλέπε Π. Ζερλέντη, Νησιώτικη ἐπετηρίς, Ἐρμούπολις 1918, σ. 309 καὶ Νικ. Καλαμάρη, Παιδευτήριο τοῦ Ἀρχιπελάγους, Ἀθῆναι 1980, σ. 43-44.
15. Παλαιολόγος Κ. τοῦ Α., Περὶ τῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους κατοίκων παρατηρήσεις τινές ὑπό τοῦ Ρώσου Ματθαίου Γρηγ., Κοκοβτζόβ, περ. Παρνασσός, τ. Β (2ος) 1878, σ. 463, 464.
16. Βασιλείου Σφυρόερα, Οἱ Δραγουμάνοι τοῦ στόλου - δὲ θεσμός καὶ οἱ φορεῖς, Ἀθῆναι 1965, σ. 126.
17. Βασιλείου Σφυρόερα, Χρύσανθος δ' Αίτωλός κ.λ.π., σ. 143.
18. Νίκου Κεφαλῆνιάδη, Ἡ Μονὴ Ἀγίου Γεωργίου Γρόττας - Σχολή τῆς Νάξου κατά τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἐπ. Ἐτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Θ' καὶ ἀνάτυπον 1971, τύποις Κωβαίου 1972, σ. 500.
19. Βασιλείου Σφυρόερα, Οἱ Δραγουμάνοι τοῦ στόλου κ.λ.π., σ. 126, δημοσιεύεται τὸ σχολεῖο τῆς Νάξου τὸ 1775 ὡς προαναφέραμε. Τὸ σχολεῖο τῆς "Ἀνδρου τὸ 1776 (Δ. Πασχάλη, Ἡ ἐν Κάτω Κάστρῳ τῆς Ἀνδρου Σχολὴ Ἐλληνικῶν γραμμάτων, Δελτίο Ἰστ. Ἐθν. Ἐταιρ., τ. Θ', 1926). Τὸ σχολεῖον τῆς Μυκόνου ἐπίσης τὸ 1776 (Περ. Ζερλέντη, Ἐπ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ, 13 (1918), σ. 189. Γιά τὸ σχολεῖο τῆς Κέας γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1783 οἰκοδομήθηκε τὸ κτήριο (Ι. Ν. Ψύλλα, Ἰστορία τῆς νήσου Κέω, 1921, σ. 199-200).
20. Κ. Γ. Ναυπλιώτου, Κυκλαδικά - (ἥτοι συλλογὴ σημειωμάτων περὶ Κυκλαδῶν καὶ Κυκλαδιτῶν), Ἀθῆναι Ιούνιος 1930, δημοσιεύεται στὸ «ΣΙΓΙΛΙΟΝ περὶ τοῦ κατά τὴν νήσον Πάρον Μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου» τοῦ Μάρτυρα Πατριάρχη Ἀγίου Γεωργού τοῦ Ε' στὴ σ. 29. Ἐπίσης τὸ γράμμα τοῦ Πατριάρχη Σωφρονίου τὸ 1776 στὸ, Περικλέους Ζερλέντη, Περὶ τῆς ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ Ἐλληνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, Παρνασσός, τ. Χ (10ος) 1886, σ. 22. Γενικῶς περὶ τῆς Ι. Μ. Ἀγ. Ἀντωνίου Κεφάλου Πάρου. Νικ. Ἀλιπράντη, Ο Ἀγ. Ἀντωνίος Μαρπήσσης Πάρου, ἐν Ἀθήναις 1975.
21. Περικλέους Ζερλέντη, Περὶ τῆς ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ κ.λ.π., σ. 22. Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἐπίσης δημοσιευθεῖ στό. Γεωργίου Βαρδῆ, Ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Γρόττας ὡς Σχολή κατά τὴν Ρωσικήν καὶ Τουρκικήν κατοχήν τῆς Νάξου, ἐφ. Ναζιακόν Μέλλον, ἀρ. φ. 33, Ιαν. 1938 καὶ στό, Ν. Α. Κεφαλῆνιάδη, Ἡ Μονὴ Ἀγ. Γεωργίου Γρόττας κ.λ.π., σ. 501, 502 (μερικῶς).
22. Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου, Ἡ Λατινική προπαγάνδα στὶς Κυκλαδεῖς κ.λ.π., σ.

68. Ό Κρισπης γνωρίζει καλῶς τή δραστηριότητα τῶν «ἐκ Πελοποννήσου καλογήρων», ἀφοῦ ἀπό τό 1773 κατεῖχε τόν θρόνο τοῦ Μητροπολίτη τῶν Λατίνων, «Ι. Καμπανέλλης, Ἡ Τιερά Μητρόπολις Παροναξίας διά μέσου τῶν αἰώνων, Ο.Ν.Α.Σ., Ἀθῆνα 1991, σ. 112».
23. Ιακώβου Α. Ναυπλιώτη-Σαραντηνοῦ. Τὰ ἐραλδικά μνημεῖα τοῦ Μητροπολίτικοῦ Ναοῦ τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Νάξου καὶ ἡ ἱστορία τῶν προσώπων καὶ οἰκογενειῶν πού συνδέονται μέ αὐτά, ἔκδοση Ο.Ν.Α.Σ., Ἀθῆνα 1989, σ. 23.
24. Βασιλείος Σφυρόερας, Χρύσανθος δ Αίτωλός κ.λπ., σ. 146, 147, 148.
25. Τό «εἶδος τι σχολείου τῶν ἐκ Πελοποννήσου καλογήρων» ταυτίσθηκε μέ τή Σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου —σ' αὐτήν θά ἀναφερθοῦμε στή συνέχεια— πού ἐπίσης ταυτίστηκε με τήν σχολή τῆς «Ναξίας», ή «μόνιμος» ὅμως «κατοικία» τῶν ἴδιων δέν ἀπασχόλησε μέχρι τώρα τούς ἐρευνητές, παρ' ὅτι τοῦτο σημαίνει ἀσφαλῶς τήν ὑπαρξη μᾶς Μοναστικῆς Ἀδελφότητας σέ ἄμεση σχέση μέ τό ὑπ' αὐτῶν ἰδρυθέν «εἶδος τι σχολείου».
26. Βασιλείου Σφυρόερα, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί Σεργίου Μακραίου κ.λπ., σ. 196.
27. Περικλέους Ζερλέντη, Περί τῆς ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ Ἐλλ. Σχολῆς κ.λπ., σ. 24-25, Γεωργίου Βαρδῆ, Ἡ Μονή Ἀγ. Γεωργίου κ.λπ., ἐφ. Ναξιακόν Μέλλον, ἀρ. 32, Δεκ. 1937, Νίκου Κεφαλληνιάδη, Ἡ Μονή Ἀγ. Γεωργίου Γρόττας κ.λπ., σ. 491-496.
28. Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω, σ. 509-510.
29. Π. Ζερλέντη, ώς ἀνωτέρω, σ. 82-83, Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω, σ. 502-503.
30. Π. Ζερλέντη, ώς ἀνωτέρω, σ. 22.
31. Π. Ζερλέντη, ώς ἀνωτέρω, σ. 24-25.
32. Π. Ζερλέντη, ώς ἀνωτέρω, σ. 27 καὶ Γ. Βαρδῆ, ώς ἀνωτέρω. «Κοινὸν Σχολεῖον καὶ Κοινή Σχολή» ἀποκαλεῖ τήν Σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος σέ γράμμα τοῦ 1791, παρ' ὅτι σέ ἔγγραφα τῆς κοινότητας τοῦ Μπούργου πρός τοὺς Δραγουμάνους κ.λπ. ἀναφέρεται ώς «Σχολεῖο Ἐλληνικό τῆς Νάξου» (Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω, σ. 550-551-552).
33. Π. Ζερλέντη, ώς ἀνωτέρω.
34. Π. Ζερλέντη, Γ. Βαρδῆ, Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω.
35. Π. Ζερλέντη, Γ. Βαρδῆ, ώς ἀνωτέρω.
36. Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω, σ. 509-510 καὶ σ. 557, ὅπου δημοσιεύεται καὶ τό δόμολογο.
37. Διάφορο=Τόκος. Τό ἐπιτόκιο κυμαινόταν ἀπό 10 ἕως 12 ἐπί τοῖς ἑκατό κατ' ἔτος.
38. Ἀναφέρεται συγκεκριμένα στό δόμολογο, «... μένομεν καθαροί χρειοφειλέτες εἰς τό σχολεῖο τό ἐλληνικό τῆς Νάξου διά δύο χιλιάδες τριακόσια γρόσια νοῦμ. 2300 νά γροικῶνται τό διάφορόν τως τά δέκα ἐντεκα δημάδῃ 10% τόν κάθε χρόνον ζητῶντας ὅτι μέ τό νά χαθῇ ἡ ἄξιη δμολογίαν ὅποι είχεν τό κοινό πρωτύτερα διά χίλια ἑπτακόσια γρόσια, ὅπου ηθελεν ἐβρεθῆ νά εἴναι νούλα καὶ ἀνωφέλετη ...».
39. Στό ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καὶ δ Ν. Κεφαλληνιάδης (Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω, σ. 510).
40. Βασιλείου Σφυρόερα, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί Σεργίου Μακραίου κ.λπ., σ. 196.
41. Ν. Κεφαλληνιάδη, Ἡ Μονή Ἀγ. Γεωργίου Γρόττας κ.λπ., σ. 500.
42. Βλέπε προαναφερθεῖσα ἐπιστολή Πατριάρχη Σωφρονίου τοῦ 1776 στή σημ. 21.
43. Τά πιστοποιοῦντα τή διαμάχη ἔγγραφα δημοσιεύονται στή μελέτη τοῦ Ν. Κεφαλληνιάδη, Ἡ Μονή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Γρόττας κ.λπ. Ἡ διαμάχη ἄρχισε πολύ νωρίς. Ἡδη ἀπό τό 1783, ἀναφέρει δ Π. Ζερλέντης, ὑπάρχει ἐπιστολή τοῦ Πατριάρχη Γαβριήλ τοῦ Δ' (ἀπολεσθεῖσα), στήν διαφαίνεται ἡ ἀντίθετη περί τῆς χρήσεως ώς σχολείου ἀποψη τοῦ, ἐκ τῶν κληρονόμων τῆς Τιερᾶς Μονῆς, Τιεροδιακόνου Γρηγορίου Μαυ-

ρομμάτη (δ Ν. Μαυρομμάτης φαίνεται πώς έχει πεθάνει). Άκόμη και δταν μέ τήν κατάργηση του Έλληνικού Σχολείου (1929) έπαινσαν νά χρησιμοποιούνται τά κελιά της Ι. Μονῆς ώς αίθουσες διδασκαλίας, οί κληρονόμοι του Ν. Μαυρομμάτη έξακολούθησαν νά διεκδικούν τά κτήρια του Αγ. Γεωργίου (βλ. «Ναζιακόν Μέλλον» ἀρ. φ. 36/5.3.1938).

44. Άναφέρεται μόνο μιά χρεωστική δμόλογία του 1785 του κοινοῦ τής Πάρου «πρός τό σχολεῖον», άνερχόμενη στό ποσόν των 1000 γροσίων, τής όποιας τήν έξόφληση ζητοῦν οί ἐπίτροποι του σχολείου μέ τή μεσολάβηση μάλιστα του Ι. Καρατζᾶ (13 Σεπτ. 1800). Ν. Κεφαλληνιάδη, Ή Μονή του Αγ. Γεωργίου Γρόττας κ.λπ., σ. 558-559.

45. Βασ. Σφυρόερα, Χρύσανθος δ Αίτωλός κ.λπ., σ. 133.

46. Καθ' ὅλον τόν ΙΗ' αἰώνα δέ φαίνεται νά λειτουργοῦσε ώς Ι. Μονή δ "Αγ. Γεώργιος, πολύ δέ περισσότερο μετά τό 1750 περίπου ὅτε περιήλθε στήν ίδιοκτησία τής συζύγου του Ν. Μαυρομμάτη Έλένης. Τό δτι ἀνήκε στήν Έλένη Μαυρομμάτη διαπιστώνεται ἀπό τό γεγονός δτι μέ τή διαθήκη της κατέλιπε τήν Μονή στόν υίό της Γρηγόριο πρίν αὐτός γίνει Διάκονος, δτε ἔφερε τό ὄνομα Γεώργιος. Ή δωρεά λοιπόν ἔγινε πρίν τό 1781, ἔτος δμως κατά τό όποιο ζοῦσε είσετι δ σύζυγός της Νικόλαος Μαυρομμάτης, βλέπε στό Πατριαρχικό γράμμα του 1813 στό Ν. Κεφαλληνιάδη, ώς ἀνωτέρω, σ. 553-554-555.

47. Είναι πιθανόν ή διαθήκη του Χρυσάνθου νά συντάχθηκε μετά ἀπό προτροπή του Νεοφύτου Λαζαρίδη, γιά νά τονωθεῖ τό κύρος τής σχολῆς του Αγ. Γεωργίου, ἀφού τόν Φεβρουάριο του 1782 δέν είληξε ἀρχίσει νά λειτουργεῖ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τά ἔγγραφα (δμόλογο του 1784 κ.λπ.), ἀλλά και νά κατοχυρωθεῖ ή χρήση τής Ιερᾶς Μονῆς ώς Σχολείου, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐνεργοποίηση ἀλλά και διατήρηση τής δωρεᾶς.

48. Άκόμη και στήν Κέα, τής όποιας ή Σχολή κατεστράφη δλοσχερῶς, διασώθηκε, ἔστω ώς πληροφορία, τό κείμενο τής ἐπιγραφῆς (Ι. Ν. Ψύλλα, Ίστορία τής νήσου Κέω κ.λπ.).

49. Περί του Αγίου Αρτεμίου Κυνιδάρου ἔχουν γραφεῖ τά ἔξης: Κεφαλληνιάδη Νίκου, Οί "Αγιοι Αρτέμιος και Δημήτριος, ἀνάτυπον ἐκ τής ἐφημερίδος «Ναζιακή Πρόοδος», Νάξος 1963, τοῦ ἰδίου, Τό Δημοτικό Τραγούδι εἰς τόν Κινίδαρο Νάξου, ἀνάτυπον ἐκ τής Έπ. τής Έτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Γ' 1963, τοῦ ἰδίου, Ο Πύργος του Μαρκοπολίτη εἰς 'Ακαδήμους Νάξου και ὁ οἶκος τῶν Πολιτῶν (1643-1851), ἀνάτυπον ἐκ τής Έπετηρίδος τής Έτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. ΣΤ' 1967, τοῦ ἰδίου, Οι Έκκλησίες τής Νάξου και οἱ θρύλοι των, τ. Α', ἀνάτυπον ἐκ τής ἐφημερίδος «Κυκλαδικόν Φῶς», Αθῆναι 1971 σ. 141. Κατσούρης 'Εμμανουήλ, Σύλλογη ἐπιγραφικῶν μνημείων ἐκ Νάξου, ἀνάτυπον ἐκ τής ἐφημερίδος «Ναζιακή Πρόοδος», Νάξος 1973. Σύλλογος Κυνηδαριωτῶν Νάξου «Ο "Αγιος Γεώργιος», ήμερολόγιο 1994, ἀφιέρωμα στίς Έκκλησίες και τά Μοναστήρια του Κυνιδάρου (Ι. Κ. Τουμπακάρης), Τερά Μητρόπολις Παροναξίας, ἔορτολόγιον 1995, ἀφιέρωμα στά Μοναστήρια μας τά Πνευματικά Πανεπιστήμια τής Μητροπόλεως, Νάξου (Γ. Σ. Μαστορόπουλος), Πάρου (Ν. Χ. Αλιπράντης).

50. Βλέπε σημείωση 49.

51. Βλέπε 19, Ι. Ν. Ψύλλα, Ίστορία τής νήσου Κέω κ.λπ. σ. 200.

52. Τρύφωνος Ε. Εὐαγγελίδου, Η Μύκονος —ἢτοι ίστορία τής νήσου ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ὥμας— μετά χάρτου και εἰκόνων, ἐν 'Αθήναις ... 1914 και ἀνατύπωση ἀπό «Βιβλιοφιλία», 1996, τοῦ ἰδίου. Η παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας ('Ελληνικά Σχολεῖα ἀπό τής Άλωσεως μέχρι Καποδιστρίου) —τόμος δεύτερος, ἐν 'Αθήναις 1936 και ἀναστατική ἔκδοση, βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, 'Αθήνα MCMXCI, Η ἐπιγραφή δημοσιεύεται ἔδω διορθωμένη ὑστερα ἀπό αὐτοψία τοῦ γράφοντος στόν σημερινό Ι. Ναό του Αγίου Λουκᾶ πού ἀποτελεῖ τόν Κοιμητηριακό ναό τής Χώρας Μυκόνου και οίκοδομήθηκε στά ἐρείπια τής Σχολῆς τής Τουρκοκρατίας. Η ἐπιγραφή σώζεται και είναι τοποθετημένη ώς ὑπέρθυρο στήν κεντρική πύλη τοῦ ἐν λόγω ναοῦ, σ. 58.

53. Βασιλείου Σφυρόερα, Οἱ Δραγουμάνοι τοῦ στόλου κ.λπ., σ. 126.
54. Ἀναφέρει συγκεκριμένα τὸ κατάστιχο «... 30 νά δίδη κατ' ἔτος τό κοινόν τῶν χωρίων διά χειρός τοῦ σιόρ Μαρκάκη ...» (Β. Σφυρόερα, Χρύσανθος ὁ Αἰτωλός κ.λπ. σ. 146).
55. «... ΔΙ ΕΠΗΜΕΛΥ(ΑC) ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΑCI(AC) ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΜΑΡΚΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ...».
56. Τό κοινό τοῦ Μπούργου δίδει κατ' ἔτος 25 γρόσια ἐναντὶ 30 τοῦ κοινοῦ τῶν χωρίων (βλ. σημ. 54). Στὸν λογαριασμό ἐπίσης δὲ ὅποιος συνοδεύει τὸ κατάστιχο (Ν. Κεφαλληνιάδη, Ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου κ.λπ.. σ. 500-501), ἀναφέρεται ὅτι ἐκτός τῶν κοινῶν τοῦ Πούργου (Μπούργου) τὸ δόποιο δίδει 200 γρόσια καὶ τῶν Μπεριχώρων (χωρίων) τὸ δόποιο δίδει 100 γρόσια, ὅσο καὶ τὸ κοινό Νιοχωρίο, ἵνα ἄλλο κοινό, τό κοινό τοῦ Πύργου ἔδωσε 550 γρόσια. «Ἄν τό τέταρτο αὐτό κοινό ταυτίζεται μὲ τὸν Πύργο-οἰκισμό τῆς περιοχῆς Τραγαίας, δὲ δόποιος ἀναφέρεται στὰ, Ἰγνατίου Λίχτε, Περιγραφή τῆς Νάξου, μετάφραση ὑπό Beyer, Γ.Α.Κ., συλλογὴ Π. Ζερλέντη, τμῆμα χειρογράφων ἀρ. 4 καὶ Ν. Κεφαλληνιάδη, Τοπονύμια τῆς Τραγαίας, Ναξιακό Μέλλον, ἀρ. 587, Ὁκτώβριος 1992, πράγμα θά ἔλεγα πιθανό, τότε διαπιστώνουμε πολὺ μεγαλύτερη συμμετοχή στά ἔξοδα λειτουργίας (ἄλλα πιθανόν καὶ οἰκοδόμησης) τοῦ Σχολείου τῆς Ναξίας τῶν πτωχῶν χωρικῶν ἐναντὶ τῶν πλουσίων Μπουργιανῶν.
57. Ἐμμανουὴλ Καρπάθιος, Ὁ Κώδιξ Α' τῆς Μητροπόλεως Παροναξίας, περιοδικό «Γρηγόριος Παλαμᾶς» ἀρ. 242-249, 1935 καὶ «Ἀπεραθίτικα» ἀρ. 14/1996 ἡ 2 ἔτος VIII 1996, σ. 253-287. Βλέπε τὴν πράξη μὲ χρονολογίᾳ I Ιουνίου 1785 περὶ οἰκοδομῆς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ.
58. Γιώργη Στ. Μαστορόπουλου, Οἱ Ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς Φιλωτίου Νάξου, στὸν τόμο (Α') Φιλώτι, ἔκδοση τοῦ Συλλόγου Φιλωτιτῶν Νάξου, σ. 72 καὶ ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1986 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἡ Θεμελίωση καὶ τὰ ἐγκαίνια τῆς Παναγίας τῆς Φιλωτίτισσας, περ. «Ο ΖΑΣ» τ. 1, Ιούνιος 1993.
59. Νίκος Βλ. Σφυρόερας, Παναγία ἡ Ἀπεραθίτισσα, «Ναξιακόν Μέλλον» ἀρ. φ. 204/Ιουλ. 1959, 205-206/Οκτ. 1959 καὶ 209/Ιανουάριος 1960 καὶ «Ἀπεραθίτικα» I ἔτος II 1989.
60. Νίκου Κεφαλληνιάδη, Ὁ πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη εἰς Ἀκαδήμους κ.λπ., στὴ σ. 618 σημειώνεται, «... Εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ δευτέρου ὄρόφου τοῦ πύργου, κάτωθεν τοῦ οἰκοσήμου διαβάζομεν τὴν ἀκόλουθον χρονολογημένην κτιτορικήν ἐπιγραφήν: 1776 ΔΙΕΞΟΔΟΥ ΜΑΡΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ...».
61. Νίκου Κεφαλληνιάδη, ὡς ἀνωτέρῳ, στὴ σ. 655 σημειώνεται, «... Εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ (τῶν Ταξιαρχῶν) διαβάζομε: ΔΙ ΕΞΟΔΟΝ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΜΑΡΚΟΥ ΠΟΛΗΤΟΥ 1770 ...».
62. Βλέπε σημείωση 49 ὅπου καὶ ἡ σχετική βιβλιογραφία.
63. Στέφανος Δ. Λέπουρας, Παναγία ἡ Καστριανή Κέας, Κέα 1990.
64. Ιωάννου Κολλάρου, «Καὶ ἐκ σπλάγχνων γῆς Ἄγιας ἡ εἰκὼν ἀνέθορεν ...», ἡμερολόγιον τῆς Μεγαλόχαρης 1973, σ. 35.
65. Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας, ἑορτολόγιον 1998, ἀφιερωμένο «εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Ἀργοκοιλιώτισσαν τῆς Νάξου».
66. Νίκου Χρ. Ἀλιπράντη, Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πάρου, ... 2. Μονὴ Μεταμορφώσεως («ὁ Χριστός στὸ Δάσος»), Ἐπ. Ἐτ. Κυκλ. Μελετῶν τ. Η' 1969-1970, σ. 415. Τό Μοναστήρι συνδέεται μὲ δύο σημαντικώτατες μορφές, τὸν Ἀγιονόριο (1800-1877) καὶ τὸν Ιεροκήρυκα καὶ Διδάσκαλο τοῦ Γένους, Κύριλλο Παπαδόπουλο τὸν Πάριο (1748-1833).
67. Ἐξ ὅσων γνωρίζω, τέσσερις ἀκόμη Ι. Ναοί ὑπάρχουν στὴ Νάξο πρὸ τιμῆν τοῦ Ἀγίου Ἀρτεμίου. Ὁ ἔνας εἶναι στὸ Σαγκρί, γνωστός γιά τὸν ἀνεικονικό του διάκοσμο, δὲ δεύτερος στὴν Ἀπειρανθο, στὴν περιοχή Λιαρίδια, στὴ θέση Στακριδώνη, δὲ τρίτος

ύπηρχε στόν Καλόξυλο ἀλλά σήμερα είναι κατεδαφισμένος και ὁ τέταρτος κοντά στ' Ἀγγίδια.

68. Βλέπε κτιτορική ἐπιγραφή. Πλούσια συλλογή κτιτορικῶν ἐπιγραφῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν στό, ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, Ἐκκλησίες μετά τήν "Αλωση τ. 1, 2, 3, 4, 5, 6.

69. Παντελή Κοντογιάννη. Οἱ "Ἐλλῆνες κατά τόν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' κ.λπ., σ. 299, σημ. 1, δημοσιεύεται τό ἄρθρο τό σχετικό μέ τήν ἐλεύθερη ἀσκηση τῶν θρησκευτικῶν δραστηριοτήτων τό δόποιο στήν παράγραφο 2 ἀναφέρει συγκεκριμένα, «... 2. Ἡ Χριστιανική θρησκεία οὐδέ κατ' ἐλάχιστον θά πιέζηται, οὐδέν δέ κώλυμα θά παρεμβάλληται εἰς τήν ἀνοικοδόμησιν ἡ ἐπισκευήν τῶν ἐκκλησιῶν. Ὄμοίως οἱ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ὑπηρετοῦντες (ἐφημέριοι κ.λπ.) οὔτε θά πιέζωνται οὔτε θά προσβάλλονται ...».

70. Κατσούρη Ἐμμανουὴλ, Συλλογή ἐπιγραφικῶν μνημείων ἐκ Νάξου κ.λπ., σ. 4.

71. Κατσούρη Ἐμμανουὴλ, Ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικά ἔγγραφα ἀπό τόν Κυνίδαρο Νάξου, ἔκδοση Συλλόγου Κυνηδαριωτῶν Νάξου - Ἀθήνα 1986, τοῦ ἴδιου, Δικαιοπρακτικά ἔγγραφα ἐκ Κυνιδάρου Νάξου, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπ. τῆς Ἐτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Γ 1974-1978.

72. Κατσούρη Ἐμμανουὴλ, Συλλογή ἐπιγραφικῶν μνημείων ἐκ Νάξου κ.λπ., σ. 4.

73. Κατσούρη Ἐμμανουὴλ, Δικαιοπρακτικά ἔγγραφα κ.λπ., (1978) ἔγγραφο ἀρ. I στ. 36.

74. Κατσούρη Ἐμμανουὴλ, Δικαιοπρακτικά ἔγγραφα κ.λπ., (1978) ἔγγραφο ἀρ. 10 στ. 65/66/67.

75. Ζώρα Γεωργίου τοῦ Θ., Ὁ Κομμητάς καὶ τό Γυμνάσιον τοῦ Βουκουρεστίου, Ἀθῆναι 1967, σ. 13 ὅπου ἀναφέρεται συγκεκριμένα, «... σημ. 4 ... ἡ δέ δευτέρα, ἀφορῶσσα εἰς τήν ἔναρξιν τῶν μαθημάτων, ἐγένετο τήν ἐπομένην 14ην Ὁκτωβρίου 1815 ...». Ἀξιοσημείωτο είναι τό γεγονός, ὅτι τό 1780 ταυτοχρόνως εύρισκονταν στή Νάξο καὶ ὁ Ν. Μαυρογένης καὶ ὁ Σίφνου Μελέτιος πιθανῶς δέ καὶ ὁ Δ. Μαυρογένης, συντελεστές καὶ οἱ τρεῖς τῆς ἴδρυσεως τῆς Σχολῆς τῆς Ναξίας τοῦ 1775 (Π. Ζερλέντη Νησιώτικη Ἐπετηρίς κ.λπ. σ. 309-310 καὶ Νικ. Καλαμάρη, Παιδευτήριο τοῦ Ἀρχιπελάγους σ. 43/44).

76. Ἡ περί τόν "Αγιο Δημήτριο βιβλιογραφία είναι πενιχρή. Δέν ύπάρχει μονογραφία γιά τό μνημείο· τίς λίγες περί αὐτοῦ καταγεγραμμένες πληροφορίες θά τίς βροῦμε στό ήμερολόγιο τό δόποιο ἔξεδωσε καὶ ἀφιέρωσε στό μνημείο ὁ Σύλλογος Κυνηδαριωτῶν Νάξου τό 1986. Γιά βιβλιογραφία βλέπε καὶ στήν σημ. 49 τοῦ παρόντος, ἐνῷ περιγραφή περιέχεται καὶ στό, Ἱακώβου Καμπανέλλη τοῦ Ἐμμ., Ἡ Τερά Μητρόπολις Παροναξίας κ.λπ., σ. 227.

77. Ἡ λεπτομερής ἀνάλυση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ συγκροτήματος, ἡ δόποια μᾶς ἄγει στό συμπέρασμα αὐτό, ἀπαίτει μεγάλη ἔκταση καὶ δέν είναι δυνατόν νά γίνει στά πλαίσια —τά ἀσφυκτικά— τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως. Είναι ἀνάγκη, καὶ αὐτό ἔλπιζουμε νά γίνει σύντομα, νά ύπαρξει μιά ἔχωριστή ἐργασία ἀποκλειστικά γιά τό σημαντικό αὐτό μνημείο.

78. Ἡ υπαρξη ἀρκοσολίου, ταφικοῦ δηλαδή μνημείου, ἀποδεικνύει πώς κάποιο σημαίνον πρόσωπο ἐτάφη ἐκεῖ. Περί ἀρκοσολίων, τά δόποια συναντοῦμε κυρίως στά Πρωτοχριστιανικά χρόνια, βλέπε, Χαρ. Μπούρα, Ἰστορία ἀρχιτεκτονικῆς τ. 2 —πολυγραφημένη ἔκδοσις γιά τούς σπουδαστές τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. Β' ἔτος - Θεσσαλονίκη 1971, σ. 7. Γ. Μαστορόπουλος, Ἀγ. Κυριακή Κεχρεών: ἔνας ἀγνωστος ἀνεικονικός ναός τῆς Νάξου, Ναξιακό Μέλλον ἀρ. 636, Ἰανουάριος 1997, Πρωτοπρεσβύτερος, Κων. Καλλινίκου, Ὁ Χριστιανικός ναός καὶ τά τελούμενα ἐν αὐτῷ, Γρηγόρης 1969, σ. 65. Γιά ἀρκοσόλια στά μεταβυζαντικά χρόνια, βλέπε: Χαρ. Μπού-

ρας-Λασκαρίνα Μπούρα, Η Έλλαδική Ναοδομία κατά τόν 12ο αιώνα, Έμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2002, σ. 278/279.

79. Ο "Αγιος Δημήτριος ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπό τις γραπτές μαρτυρίες τις διοικητικές μέχρι τώρα διαθέτουμε. Διαφέρει ἐπίσης ἐντελῶς ἀπό τὰ σχετικῶς σύγχρονα μ' αὐτὸν οἰκοδομημένα ἡ ἀνακαινισθέντα Μοναστήρια τῆς Νάξου μὲ τόν χαρακτηριστικό φρουριακό χαρακτήρα δπως, Ι. Μονή Χρυσοστόμου (1757), Ι. Μονή Φανερωμένης (1686 καὶ ὅχι 1606 σύμφωνα μὲ τόν Γ. Μαστορόπουλο – Ιερά Μονή Φανερωμένης πέντε αἰώνες ζωῆς καὶ προσφορᾶς, Νάξος 1997), Ι. Μονή Τιμίου Σταυροῦ (1748), Ι. Μονή Φωτοδότη (1745).

80. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι, ἂν καὶ παρέμεινε στή Νάξο ὁ Χρύσανθος δώδεκα δλ.όκλ.ηρα χρόνια, κατά τά δόποια μάλιστα ἐπέδειξε ἀκάματη δραστηριότητα, δέν γνωρίζουμε τίποτε συγκεκριμένο γιά τόν τόπο διαμονῆς του καὶ ἐλάχιστα γιά τήν καθ' ὅλα δράση του. Ἐξ αὐτοῦ ἐνισχύεται ἡ πεποιθησή μας ὅτι ἐνδιέτριβε στήν μοναστική κοινότητα τῶν «ἔκ Πελοποννήσου καλογήρων», καθ' ὅτι «μοναχός λογιζόμενος» δπως δ ἴδιος ἀναφέρει στή διαθήκη του (Βλ. Β. Σφυρόερας, Χρύσανθος ὁ Αἴτωλός κ.λπ., σ. 149) σέ σχετικῆς μακρυνό τόπο.

81. Βασιλείου Σφυρόερα, Ανέκδοτοι ἐπιστολαί Σεργίου Μακραίου κ.λπ., σ. 195.

82. Βασιλείου Σφυρόερα, ὡς ἀνωτέρω, σ. 196.

83. Πολύτιμη στάθηκε ἡ βοήθεια τῆς φιλολόγου Μαρίας Μονδέλου (μεταπτυχιακῆς φοιτήτριας), στήν κατανόηση τῶν δύσκολων κειμένων τοῦ Σ. Μακραίου. Ἀπό τή θέση αὐτή τήν εὐχαριστῶ θερμά.

84. Ο ἥλιος ἀνατέλλει ἀργά καὶ δύει νωρίς καὶ γι' αὐτό οἱ ἀγρότες τοῦ Κυνιδάρου δταν τό ἀπόγευμα ἐπιστρέφουν στό χωριό συναντοῦν τόν ἥλιο σχετικά ψηλά (προσωπικές μαρτυρίες).

85. Βλέπε κατάστιχο, σημειώσεις 17 καὶ 18.

86. Ἐμμανουὴλ Καρπάθιος, Η Λατινική προπαγάνδα κ.λπ. σ. 68, δπου σημειώνει ὁ Κρίσπης γιά τόν "Ανθίμο ὅτι, «... διηγύθυνε τήν ἐν Νάξω Ελληνικήν Ἐκκλησίαν μετά ποιλῆς εὐσεβείας, χωρίς ποτέ νά δώσῃ τήν ἐλαχίστην ἐνόχλησιν εἰς τούς "καθολικούς" ...».

87. Ἐμμανουὴλ Καρπάθιος, ὡς ἀνωτέρω, σ. 72. Χαρακτηριστικώτατο ἐπ' αὐτοῦ εἶναι τό διάταγμα τοῦ ἱππότη τῆς Μάλτας Φράτερ Ἐμμανουὴλ DE ROHAN, Ἐπιστάτη τοῦ τάγματος τοῦ Ἀγ. Ιωάννου τῆς Ιερουσαλήμ πού ἐκδίδεται στίς 2 Αύγουστου τοῦ 1777 μετά ἀπό αἰτήσεις τοῦ Καθολικοῦ Ἀρχιεπισκόπου Νάξου, Ιωάννου Κρίσπη (GIOVANNI BATTISTA CRISPI). Σ' αὐτό ἀπειλοῦνται νά τιμωρηθοῦν με «σκληρότατη ποινή», ὅποιοι... ἀνησυχήσουν, ἐνοχλήσουν ἡ ζημιώσουν τούς καθολικούς "Ελληνες ἡ Λατίνους τῶν ἀνωτέρω νησιῶν Ναξίας, Πάρου καὶ Ἀντιπάρου καὶ ἰδιαίτερα τό πρόσωπο καὶ τήν περιουσία τοῦ Νικολάου Μαυρογένη, τοῦ τόσο εὐεργετικά διακείμενου πρός τόν Καθολικισμό... (Σ. Μ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Καθολικό Διάταγμα τοῦ 1777. Γιά τά νησιά Νάξο, Πάρο καὶ Ἀντίπαρο, περ. «Παριανά», τεῦχος 17/Ιαν. 1985, σ. 28-30).

88. Περί τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ βλέπε, Ελένη Κούκου, Οἱ κοινοτικοί θεσμοί στίς Κυκλαδες κατά τήν Τουρκοκρατία – ἀνέκδοτα ἐγγραφα, Αθήναι 1989, σ. 136-138.

89. Ο "Αγιος Ἀρτέμιος ἔχει τό διπλάσιο σχεδόν ἐμβαδόν σέ σχέση μέ τήν Πρωτόθρονο —τή μεγαλύτερη ἐκκλησία τῆς Νάξου κατά τήν ἐποχή αὐτή (1780)— τριπλάσιο δμως ως πρός τή χωρητικότητα.

90. Γιωργος Βελένης, Τό πολύκογχο ίερό τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν τῆς Τουρκοκρατίας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σπουδαστήριο ιστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, Ἐκκλησίες στήν Ελλάδα μετά τήν "Αλωση, τ. 2, σ. 13-19.

91. Σέ ἐγκύλιο τήν δποίαν ἔξεδωσε ὁ Νεόφυτος Λαζαρίδης καὶ μέ τήν δποία ρυθμίζεται ἡ εύταξία στήν Παναγία τή Φιλωτίτισσα, στίς 7 Οκτωβρίου τοῦ 1806, ἀναφέρεται: «... ἡ μέν μεσαία ἐκκλησία, ἐπί τή ἐνδόξω καὶ πανσέπτω Κοιμήση τῆς Υπεραγίας Δεσποίνης ήμῶν Θεοτόκου ἡ δέ βορεία ἐκκλησία ἐπί τῶ πανσέπτω Εὐαγγελισμῷ τῆς Υπεραγίας Δεσποίνης

ήμων Θεοτόκου ...», Γ. Μαστοροπούλου, περ. «ΖΑΣ» ἀρ. 1, σ. 10. Η ἑκκλησία ἐπίσης Παναγία ἡ Ἀπεραθίτισσα, καθ' ὅτι γνωρίζω ἐκ προφορικῶν πληροφοριῶν, εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Εὐαγγελισμό, στὴν Κοίμηση (τὸ κεντρικό κλῖτος) καὶ στὴ Ζωοδόχο Πηγή.

92. Μπούρα Χαραλάμπου, Ἡ ἑκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στὴν Ἑλλάδα μετά τὴν "Αλωση" (1453-1821), ἀρχιτεκτονικά θέματα ἀρ. 3-1969, σ. 172.

93. Περὶ σχολικῶν χώρων βλέπε: Ἰωσήφ Σολομών, Ἐξουσία καὶ τάξη στὸ νεοελληνικό σχολεῖο —μιά τυπολογία τῶν σχολικῶν χώρων καὶ πρακτικῶν 1820-1900, ἔκδοσεις Ἀλεξάνδρεια 1992, Καλαφάτη Ἑλ., Τὰ σχολικά κτίρια τῆς πρωτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης (1821-1929), ἀπό τίς προδιαγραφές στὸν προγραμματισμό, ΙΑΕΝ, Ἀθῆνα 1988. Περὶ τῶν ἐπιπέδων μάθησης βλέπε: α) Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Τὰ μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας —Διδασκόμενα κείμενα, Σχολικά προγράμματα, διδακτικές μεθόδοι — Συμβολή στὴν Ἰστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Διδακτορική διατριβή, Ἀθῆναι 1989, σ. 172 καὶ πέραν. β) Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, Ἑλληνικά Σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς Ὁθωμανικῆς κυριαρχίας, 1453-1821, 1991, σ. 327-340 καὶ εἰδικῶς γιά τὴν β' βαθμίδα στὴν σ. 330-333.

94. Γενικῶς περὶ τῆς Ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου βλέπε, Λυδία Παπαδάκη, Ἡ ἀλληλοδιδακτική μεθόδος διδασκαλίας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, Δωδώνη 1992, ὅπου καὶ πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

95. Ἡ ἑκδοχὴ αὐτὴ ἰσχυροποιεῖται ἀπό μιά πληροφορία τὴν ὁποίᾳ τὸ 1825 δημοσιεύει ὁ Γερμανός Carl Iken στὸ ἔργο του Leucothea, βασισμένη σὲ μαρτυρία τοῦ ἐκ τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἴδιαίτερα ἀγαπητοῦ στὸν Ἀδ. Κοραή, Στεφάνου Κανέλλου (περὶ Στεφάνου Κανέλλου βλέπε: Νικολάου Βλάχου, Στέφανος Κανέλλης 1792-1823, Ἀθῆναι 1975, στὴ σειρά, κείμενα καὶ μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας ἀρ. 98). Ἡ πληροφορία αὐτὴ περιέχεται στό, Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ Κ. Σάθα, μετά καὶ τινῶν προσθηκῶν, Τεργέστη 1872, σ. 49 καὶ ἀναστατική ἑκδοση ἀπό τὸ βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, Ἀθῆναι, MCMLXV (1965). Ἡ περικοπή ἔχει ώς ἔξης: «... Οἱ Τούρκοι ἐμπόδιζαν τὰ σχολεῖα ἀντηρότερα καὶ ἀπό τάς ἑκκλησίας· τοῦτο καὶ ἄλλαι συγχρόνως αἰτίαι ἐβίᾳζαν τοὺς Γραικούς νά θεωροῦν τὴν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μὲ τὰ γράμματα καὶ τὰ σχολεῖα, διά τοῦτο καὶ εἰς μεγάλας καὶ εἰς μικράς πόλεις ἐπροσπαθοῦσαν μὲ δόσιν χρημάτων, καὶ μέ διαφόρους τρόπους νά συστένουν κοινά σχολεῖα κρυφίως, ὅπου καὶ τῶν πτωχῶν τὰ τέκνα ἀνεξόδως ἐδιδάσκοντο· καὶ πολλοὶ εἰς τάς διαθήκας τῶν ἐσυναριθμοῦσαν μεταξύ τῶν κληρονόμων ὅχι μόνον Μοναστήρια, ἑκκλησίας, νοσοκομεῖα ἀλλά καὶ τά κοινά σχολεῖα ...». Ἄν συσχετίσουμε τὴν πληροφορία αὐτὴ μὲ τὸ γεγονός ὅτι πράγματι, ἀπό τὸ 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ-Καΐναρτζῆ), ἐλευθέρως οἱ «Γραικοί» οἰκοδομοῦσαν ἑκκλησίες, χωρὶς τίς δεσμεύσεις τοῦ παρελθόντος. ἐνῷ ἀντιθέτως στὴν ἵδια Συνθήκη δέν μνημονεύεται κάτι ἀντίστοιχο γιά οἰκοδόμηση ἡ λειτουργία Σχολείων, ἀγόμεθα στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ "Ἐλληνες, ἐπειδὴ ἐλευθέρως μποροῦσαν νά οἰκοδομήσουν ἑκκλησίες «ἐβιάζοντο» καὶ ἔκτιζαν ἑκκλησίες οἱ ὅποιες ὅμως «κρυφίως» ἥσαν σχολεῖα. Γιά τὴν στάση τῶν Ὁθωμανῶν ἀπέναντι στὸ ζήτημα τῶν θρησκευτικῶν δικαιωμάτων τῶν ὑποδούλων πρό τοῦ 1774 βλέπε: Σφυρόερα Βασιλείου τοῦ Βλ., Οἱ ἔλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1975 σ. 44. Ἐπίσης στό. Afionogenov Dinirry ("Αφονογένεν β"), Ἡ ἀλωση μέσου ἀπό τὰ ρωσικά Χρονικά, σ. 225 ὅπου ἀναφέρονται ἀποσπάσματα ἀπό τὸ Χρονικό του Tver. Εἰδικῶς γιά τὰ νησιά βλέπε στό. Περ. Ζερλέντη, Τό Σαντζάκ τῶν νήσων Νάξου, Ἀνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρου 1579-1621, ὅπου στὴ σ. 123 δημοσιεύεται ὁ Ἀχτιναμές τὸ 1580 καὶ σημειώνεται χαρακτηριστικά: «...Οὐδεὶς νά ἡμπορῇ τούς ἐμποδίση νά ξανακτήσουν τούς χαλασμένους τόπους ὅπου παλαιόθεν ἦταν βαλμένες οἱ ἑκκλησίες των ...».

95a. Ἀνάλογη αἰτιολόγηση γιά τὴν σχέση μεταξύ σχολείων καὶ Τ. Ναοῦ βλέπε καὶ στό: Θεοδώρου Α. Νήμα, Ἡ Ἐκπαίδευση στὴ Δυτική Θεσσαλία κατά τὴν περίοδο τῆς

Τουρκοκρατίας. Συμβολή στή μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού, 'Εκδόσεις 'Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1995, σ. 67 όπου και ή σχετική τεκμηρίωση. Έπισης στό, Χρίστος Σπ. Σολδάτος, 'Η Εκπαίδευτική και πνευματική κίνηση του Έλληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922) τόμος Β', σ. 55-56 κ.έ.. 181, όπου 'Έκκλησια (ένοριακός ναός) διαρρυθμίζεται σέ Σχολείο.

96. Γεωργίου Βαρδή, 'Η μονή του Αγίου Γεωργίου Γρόττας κ.λπ., Ναξιακόν Μέλλον ἀρ. φ. 30. Νοέμβρ. 1937.

97. «... ΔΙΑ ΜΕΡΙΚΗΣ ΕΞΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΠΟΤΕ ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ ΚΥΡΑΝΘΙΜΟΥ ...».

98. Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Η Μονή Αγίου Γεωργίου Γρόττας κ.λπ.

99. 'Ο Γρηγόριος Μαυρομάτης ἔγινε Διάκονος τό διάστημα μεταξύ τῶν ἑτῶν 1781-1783, ὁ δέ Γερμανός Ρούνσσος διετέλεσε Ἐπίσκοπος Δράμας τό διάστημα 1831-1835, βλέπε, 'Ιάκωβος Καμπυνέλλης, 'Η Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας διά μέσου τῶν αἰώνων κ.λ.π. σ. 183.

100. 'Ο Αγιος Αρτέμιος εὑρίσκεται σέ κεντρικό σημείο σέ σχέση μέ τά χωριά. Μποροῦμε νά ύπολογίσουμε ὅτι δ' Αγ. Αρτέμιος ἀπέχει μέ τά πόδια: 1/2 ώρα ἀπό τόν Κυνίδαρο, 1/2 ώρα ἀπό τήν Κεραμωτή, 1 και 1/2 ώρες ἀπό τό Χαλκί και τά ἄλλα χωριά τῆς Τραγαίας και τό Φιλώτι, τό ἴδιο ἀπό Κωμιακή (Κορωνίδα), Μέση, Σκαδό, Απειρανθο, 1 ώρα ἀπό Εγγαρές και Μέλανες, 3/4 τῆς ώρας ἀπό τό Σκεπόνι, 2 ώρες ἀπό Σαγκρί και Ποταμιά και 3 ώρες ἀπό τή Χώρα και τά ὑπόλοιπα Λειβαδοχώρια. 'Ο ύπολογισμός εἶναι ἀκριβής, εἰδικά γιά νέους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς οἱ ὄποιοι ως κύριο και ἵσως μοναδικό μέσο μετακίνησης εἶχαν τά πόδια τους. Μέχρι και τά πρώτα μεταπόλεμικά χρόνια, κάτοικοι αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἔφθαναν διμοθυμαδόν στίς 20 Οκτωβρίου στό μεγάλο πανηγύρι τοῦ Αγ. Αρτεμίου και ὅλοι σχεδόν μέ τά πόδια, δπως ἐπίσης ἔως και τή δεκαετία τοῦ 1970, πολλά παιδιά πήγαιναν ἀπ' τό ἔνα χωριό στό ἄλλο, κυρίως γιά νά φοιτήσουν στό Γυμνάσιο, ἐπίσης μέ τά πόδια. Συγκεκριμένα, ἀπ' τήν Απειρανθο στό Χαλκί μέχρι τό 1960, ἀπ' τόν Κυνίδαρο στό Χαλκί μέχρι τήν δεκαετία τοῦ 1970. 'Υπῆρχε παιδί τό δροπο πήγαινε καθημερινῶς στό Γυμνάσιο στό Χαλκί ἀπό τήν περιοχή τῆς Ρουτσούνας —μακρύτερα ἀπό τό Σταυρό τῆς Κεραμωτῆς. Γιά τήν ἀνέγερση τοῦ Σχολείου ἐπελέγετο περιοχή ἔστω και μή κατοικημένη ἐάν βρισκόταν σέ ἵση (σχετικῶς) ἀπόσταση ἀπό τά γύρω χωριά (Καλαφάτη Έλένη, Τά σχολικά κτήρια τῆς πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929, 'Από τίς προδιαγραφές στόν προγραμματισμό—'Αθῆναι 1988 σ. 81 σημ. (2). 'Επίσης Α. Δισκαλάκη, Κείμενα γιά τήν Εκπαίδευση τεκμ. ἀρ. 219 σ. 387-390 (νήσος Νάξος), τεκμ. ἀρ. 796 σ. 168-169, τεκμ. ἀρ. 164 σ. 268-269, τεκμ. ἀρ. 930, σ. 1913-1919, τεκμ. ἀρ. 586, σ. 1292, τεκμ. ἀρ. 1315 σ. 1317, τεκμ. ἀρ. 917, σ. 1899-1901, τεκμ. ἀρ. 839, σ. 1771-1773. Μποροῦμε χαρακτηριστικά και ἐνδεικτικά νά ἀναφέρουμε τήν ὀνομαστή Σχολή τῆς Αγίας Παρασκευῆς στή Γούβα ὅπου ἐδίδαξαν δ' Αναστάσιος Γόριος και δ' Εὐγένιος Γιαννούλης δ' Αίτωλός και ἐβρίσκετο μακρύ ἀπό κατοικημένες περιοχές στό βάθος (Γούβα) μιᾶς κοιλάδας.

101. 'Ιακώβου Α. Ναυπλιώτη-Σαραντηνοῦ, Τὰ ἐραλδικά μνημεῖα τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τῶν Ορθοδόξων κ.λ.π.

102. Περικλέους Γ. Ζερλέντου, 'Η Φεούδαλική Πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ, ἐν Έρμουπόλει 1925 και περ. Ναξιακά ἀρ. 3, σ. 33 (σημ. 40). Περί τῆς συμφωνίας τοῦ 1736, βλέπε, Περικλέους Ζερλέντη και Φλώρου 'Εμμ. Κατσουρού, Νησιώτικη Έπετηρίς, ἔτος πρωτον 1918, ἀναστατική ἐκδοση ἀπό βιβλιοπωλεῖο Διον. Νότη Καραβία 1987, γράμμα συμφωνητικόν τῶν τριῶν κοινοτήτων τῆς νήσου Νάξου, σ. 155-156.

103. 'Ιακώβου Α. Ναυπλιώτη-Σαραντηνοῦ, βλέπε ἀνωτέρω, σ. 4 και τή σημ. 5, ὅπου και ἡ πηγή τῆς πληροφορίας.

104. Περικλέους Ζερλέντη, Φεούδαλική Πολιτεία κ.λ.π., Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Ο Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη εἰς Ακαδήμους Νάξου και δ' Οίκος τῶν Πολιτῶν

κ.λπ., σ. 673-674, όπου και τό σημείωμα τοῦ Λαζοβάρη ώς έξῆς: «... 1802 Μαρτίου 25 ἔπνι-
χαν διά προσταγῆς τοῦ καπετάν πασσᾶ Γαζῆ Χουσέν πασσᾶ τὸν ρηθέντα Μαρκάκην Πολίτην
εἰς τό κάστρο τῆς Μυτιλίνης, καὶ ἔκαμεν δὲν τὴν περιουσίαν τοῦ ζάπτη (δήμευση) ...».

105. Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Ο Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη, κ.λπ.
106. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, 'Ο Βικέντιος Κορέστης καὶ ἡ ἔναντι τῶν Ὀρθοδόξων
στάσις αὐτοῦ ἐν Νάξῳ, ἀνάτυπον ἀπό τὸν τόμον εἰς μνήμην Κ. Ι. "Αμαντού, Αθῆναι 1960.
107. Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Ο Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη κ.λπ., σ. 684.
108. Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Η Μονή Αγίου Γεωργίου Γρόττας κ.λπ., σ. 496.
109. 'Η κατάργηση ἔγινε μὲ τὸ νόμο 4379/1929, βλέπε, Θεοφάνης Δ. Χατζηστε-
φανίδης, Ιστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης (1821-1986), ἐκδόσεις Δημ. Ν. Παπα-
δήμα, Αθῆνα 1986, σ. 272-273.
110. Τερά Μητρόπολις Παροναζίας, ἑορτολόγιον 1995, ἀφιέρωμα στά Μοναστήρια
μας κ.λπ.
111. Παλιοί Κεραμιῶτες ἀναφέρουν συγκεκριμένα τὸν «Μιχέλαρο» ὁ δόποιος εἶχε πα-
ντρευτεῖ τὴν «Τσιμπουκορήνη» ἀπ' τὴν Ἀπείρανθο καὶ ὁ δόποιος πέθανε τὸ 1933. 'Ο «Μι-
χέλαρος», δῶροι ὅποιτεροι κατηγορηματικά, καθώς καὶ ἄρκετοι ἄλλοι τῶν δόποι-
ων τὰ δύνοματα δέν ἔχουν συγκρατήσει, ἔμαθαν γράμματα στὸ «Κρυφό Σχολείο» τῆς «Σω-
τήρας», τό δόποιο λειτούργησε ἔως περίου τὸ 1900.
112. Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Ο Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη κ.λπ., σ. 682.
113. Εἶναι χαρακτηριστικό διτὶ ὁ ἴδρυτης τῆς γνωστῆς καὶ εἰσέτι ἀνθούσας ποτοποιίας
«Κίτρο Νάξου» Μαρκάκης Βαλληνδρᾶς ἀπό τὸ Χαλκί, ἐρχόταν κάθε χρόνο στά Χάλα-
ντρα μέ μουλάρι, μεταφέροντας τοὺς ἀναγκαίους πέντε ἄρτους γιά τὴν τέλεση τῆς Ἀρτο-
κλασίας. 'Ο γνωστός ἐπίσης φαρμακοποιός ἀλλά καὶ πολιτικός ἀπό τὸ Δαμαριῶνα Προ-
μπονᾶς εἶχε δαπανήσει τὰ ἀπαιτούμενα ποσά γιά τὴν ἐκ τιμεντοκονιάματος ἐπικάλυψη
τῶν τριῶν θόλων τῆς ἐκκλησίας.
- 113a. Νίκου Κεφαλληνιάδη, 'Ο Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη κ.λπ., σ. 669.
114. Σημειώνει δι I. Λίχτλε, «... ὁ ἄνω εἰρημένος Μάρκος Πολίτης ἀπέθανε τέλος πάντων
εἰς τὴν μιτιλήνην, καὶ ἐπνίγηκε μέ ἔνα σχοινί διά προσταγῆς τοῦ καπιτάν πασιᾶ, Κοντζουλί Χουσ-
σείν Πασιᾶ, εἰς τὸν 1800, καὶ ὅλα τὰ ὑπάρχοντά τοῦ ἐδημεύθησαν ...», Ιγνατίου Λίχτλε, Πε-
ριγραφή τῆς Νάξου κ.λπ., σ. 74. Περὶ δέ τοῦ πανηγυριοῦ στὸ ἴδιο χειρόγραφο καὶ στὴ σ.
87, ἀναφέρει τὰ έξῆς: «... ἔνα ἄλλο πανηγυράκι γίνεται εἰς τὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου εἰς
ἔνα ὅριον τόπον ἔως τρεῖς ὥρας ἀπό τὴν Χώραν. 'Ομως ἐπειδὴ ἡ ἔορτη αὐτοῦ τοῦ ἀγίου συμπί-
πτει εἰς τὸν καιρὸν τῶν βροχῶν, 20 (τοῦ) Μηνός, καὶ οἱ πανηγυριστες πρέπει νά περάσουν ἐκεῖ
τὴν νύχτα, ἐκτίσθησαν εἰς τὸν καιρὸν μου ἐκεῖ κελιά διά νά είναι σκεπασμένοι, τό διλγώτερον ἔνα
μέρος, κατά τό ἐπλοιπον αὐτά τὰ πανηγύρια είναι ἀληθινά ζεφαντώματα καθώς τά ἐγκαίνια τῶν
ἐκκλησιῶν μας εἰς τὴν Εὐρώπην. Εἰς τὸν ἄγιον Ἀρτέμιον ἥτον μερικόν καιρόν ἔνας ἐρημίτης δέν
ἡζεύρω ἄν ἐβαρέθηκε τὸν τόπον κι ἔφυγεν ἀπ' ἐκεῖ ...».
115. Κωτσάκης Δημήτριος, ἐπιστολή στὸ περ. «Ἀκτίνες» τ. 154, σ. 472, μέ τὸν
τίτλο, 'Η Ἀστρονομία ἐπί Τουρκοκρατίας καὶ I. K. Τουμπακάρης, 'Ο Αγιος Νικό-
δημος ὁ Αγιορείτης καὶ ὁ Χρύσανθος ὁ Αίτωλος κ.λπ., σ. 228.
116. Νίκος Λεβογιάννης, 'Ανθίμος Γ' ὁ Νάξιος, Πατριάρχης Κ/πόλ.εως, Κωμια-
κή, τ. Α', Αθῆνα 1996, σ. 413.
117. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, Καλλίνικος Βαρβατάκης, ὁ φλογερός Ναξιώτης Καλό-
γηρος καὶ ἡ Σχολή Αγίου Έλευθερίου Σαγκρίου, ἐφ. «Ναξιακόν Μέλλον» 10 Φεβρουαρί-
ου 1954 καὶ περ. «Αρχατός», ἀρ. 1/1997.
118. Νίκου Α. Κεφαλληνιάδη, Δαμαριῶνας —τὸ παραδοσιακό χωριό τῆς Νά-
ξου (περιγραφή - ιστορία - λαογραφία - ἔγγραφα), ἐκδοση «Συνδέσμου Φίλων Δαμαρι-
ωνος» - Αθῆνα 1979, σ. 52-53.
119. 'Ο Ήλιας Γεωργιάδης (1790-1860) ὑπῆρξε ἐλληνοδιδάσκαλος στὴν Παροικία καὶ

σ' αὐτόν μαθήτευσε, κατά προτροπή τοῦ Κωνσταντᾶ, ὁ Σκιαθίτης Διονύσιος Ἐπιφανιάδης (1802-1887). Περὶ τοῦ «... σοφοῦ, ἐναρέτου καὶ ζηλωτοῦ ...» αὐτοῦ Μοναχοῦ, ὁ ὅποῖς ἐμόνασε στό ἐν Πάρῳ Μετόχι τῆς Ἱ. Μ. Φανερωμένης τὴν Ἱ. Μ. Ἀγ. Γεωργίου, βλέπε, Φιλόθεος Ζερβάκος, Βίος, πολιτεία καὶ θαύματα τοῦ πατρός ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ νέου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ ἀσκήσαντος, Ἀθῆναι 1960 καὶ N. X. Ἀλιπράντη, Ἡ κοινοβιακή Μονή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας Πάρου, Ἀθῆναι 1984.

120. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Συμβουλευτικόν Ἐγχειρίδιον, ἦτοι περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων τῆς τε φαντασίας τοῦ νοός καὶ τῆς καρδίας καὶ ποῖα εἰσὶν αἱ οἰκεῖαι τοῦ νοός ἡδοναί ..., 1958 ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀγιορειτικῆς βιβλιοθήκης, Σωτηρίου Ν. Σχοινᾶ ἐν Βόλω, πρώτη ἔκδοσις ἐν Βιέννη 1801. Περὶ τοῦ Ἱεροθέου βλέπε, Παραμυθίας καὶ Πάργας Ἀθηναγόρα, Ἡ Ἑκκλησία τῶν Ιωαννίνων, «Ἡπειρωτικά Χρονικά» τεῦχος Α' καὶ Β', ἔτος τρίτον 1928, σ. 41 ὅπου καὶ σχετική βιβλιογραφία.

121. Νικού Κεφαλληνιάδη, Μεθόδιος ὁ Νάξιος, Πατριάρχης Ἀντιοχείας καὶ πάσης Ἀνατολῆς (1771-1830), «Ναζιακό Μέλλον», φιλολογική ἔκδοση, ἀρ. φ. 563 (43), Ὁκτώβριος 1990 καὶ 567 (44), Φεβρουάριος 1991, ὅπου καὶ σχετική βιβλιογραφία.

122. Ἰάκωβος Ἐμμ. Καμπανέλλης, Ἡ Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας διά μέσου τῶν αἰώνων κ.λπ., σ. 183.

123. Ἐμμανουὴλ Κατσούρη, Δικαιοπρακτικά ἔγγραφα ἐκ Κυνιδάρου Νάξου κ.λπ., Τοῦ Ἰδίου, Ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικά ἔγγραφα ἀπό τὸν Κυνίδαρο Νάξου κ.λπ. Ἐπίσης διάφορα ἀδημοσίευτα ἔγγραφα τῆς περιόδου αὐτῆς φυλασσόμενα ὑπό ἰδιωτῶν.

124. Βλέπε Κατσούρη Ἐμμ., Δικαιοπρακτικά ἔγραφα κ.λπ. τοῦ Ἰδίου, Ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικά ἔγραφα κ.λπ.

125. Ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον, ἦτοι Μαρτύρια τῶν Νεοφανῶν Μαρτύρων, τῶν μετά τὴν Ἀλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά διαφόρους καιρούς καὶ τόπους μαρτυρησάντων, ἔκδοτικός οἶκος «Ἀστήρ», Ἀλ. & Ε. Παπαδημητρίου, ἔκδοσις τετάρτη - Ἀθῆναι 1993, σ. 201. Ἀναφέρεται συγκεκριμένα ἀπό τὸν Ἀγιο Νικόδημο, ὅτι ὁ Ἀγιος Κοσμᾶς, «... ποιλάκις ἔλεγεν ... ὅτι χρέος ἔχουν ἐκεῖνοι ὃποι σπουδάζουν νά μήν τρέχουν εἰς ἀρχοντικά, καὶ αὐλάς μεγάλων ... ἀλλά νά διδάσκωσι μάλιστα τὸν κοινὸν λαόν, ὅπου ζῶσι μέ πολλὴν ἀπαιδευσίαν, καὶ βαρβαρότητα ...».

126. Ὁ α' στίχος τοῦ β' ἀντιφώνου στὴν Θείᾳ Λειτουργίᾳ τῆς Μεταμορφώσεως. «Οἱ θεμέλιοι Αὐτοῦ ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς ἀγίοις».